

Br. Eötvös József regényírói munkássága

Némely íróról azért nehéz tanulmányt írni, mert művein kívül alig áll más irodalom rendelkezésünkre, sőt gyakran összes műveit is nehéz megtalálni. Br. Eötvös József nem tartozik azok közé a magyar írók közé, akiket élve eltemettek, vagy haláluk után hallgattak agyon; tőle nem tagadták meg a díszkiadásokat sem. Összes művein kívül igen gazdag irodalom is található, amely műveivel foglalkozik. Eötvös munkásságának ismertetéséhez éppen azért nem könnyű hozzáfogni, mert itt nem kiaknázatlan területen jár az essayista, sőt folyton az a veszély fenyegeti, hogy elvesz a sokféle régi értékelésben. Első látszatra azt gondolhatnánk, hogy Eötvös munkásságával kapcsolatban nincs is tisztázatlan kérdés és talán az önbizalom túltengésére mutat, ha ma Voinovich, Ferenczi és Péterfy után valaki hozzá mer fogni ehhez a munkához. A tanulmányban azonban ki fog tűnni, milyen nagy szükség van arra, hogy az új szempontok szerint helyreigazítsuk az elődök néhány súlyos, de szükségszerű tévedését — felhasználva az általuk összehordott értékes adalékokat. Módszerünk éppen az lesz, hogy új szempontjaink szerint rámutassunk e tévedések okára és alapjaira, s így a helyes értékelési szempontra is.

B. Szabó György a NÉPOKTATÁS-ban a magyar irodalmi forrás-művekről értekezve megállapította, hogy a tájékoztatóirodás Magyarország „marxista esztétái” szinte kizárólag olyan írók és költők ismertetésére és átértékelésére szorítkoznak, akiket közvetlenül példaként állíthatnak az „irodalmi élmunkások” elé — persze ezeket sem minden torzítás nélkül. A magyar irodalom nagy alakjainak egész sorát még mindig meg sem kísérelték megismertetni és a marxista esztétika szempontjai szerint átértékelve az olvasó elé állítani, mert — úgy látszik — ez nem elsődrendű „tervfeladat”. Ennek a jelenségnek okát még abban is kereshetjük, hogy a magyar írók és költők között vannak olyanok is, akikkel foglalkozni a Rákosi-féle Magyarországon ma kényelmetlen volna; szerintük a magyar irodalomnak vannak bizonyos kényes kérdései. Legyen e szerény kísérlet példája és bizonyossága annak, hogy az új, szabad, szocialista Jugoszláviában egyetlen irodalmi, irodalomtörténeti kérdés felvetése sem kényelmetlen s egyetlen író munkásságának feltárása sem másodrangú tervfeladat.

A tanulmány természetesen nem ölelheti fel Eötvös egész munkásságát, amely rendkívül sokoldalú, de írói munkásságának ismertetése közben állandóan elkerülhetetlenül rá kell mutatnunk az összefüggésekre, amelyek politikai és irodalmi munkássága között felfedezhetők. A tanulmányban igyekszünk az összes problémákat négy regénye köré csoportosítani, amelyek egyben fejlődésének legfontosabb szakaszait is jelentik.

A Karthausi és Eötvös pesszimizmusa

Mielőtt első regényének ismertetéséhez fognánk, meg kell röviden vizsgálunk életrajzi adatait is, amelyek a regény keletkezésére s annak körülményeire vetnek némi fényt. Br. Eötvös József 1813-ban született Budán. Családja Mária Terézia idején emelkedett főnemesi rangra s mivel nem dicsekedhetett évszázados nemességgel és udvari szolgálattal, minden eszközt megragadott, hogy háláját kifejezze az uralkodóház iránt. Igyekezett minél hűségesebb kiszolgálója lenni az udvarnak s vakon teljesítette minden parancsát. Az író anyatyja különösen a vármegyék ellenállásának megtörésében szerzett magának érdemeket az udvarnál, de egyszersmind „átkos hangzatot“ is nevének a magyar nemesség körében. Fia, Br. Eötvös Ignác — az író atyja — változatlan buzgalommal szolgálja tovább minden fenntartás nélkül az udvart. Az író anyja, Lilien Anna, német nő, aki sohasem tanult meg magyarul. Ilyen környezetben indult tehát fejlődésnek Eötvös József, a későbbi nagy magyar regényíró, s ebből a környezetből nehéz lenne megmagyaráznunk, hogyan lett hangja a politikában éppen úgy mint az irodalomban a magyar nemesség lelkiismeretének kifejezése. Ha azonban kissé több figyelmet szentelünk annak a ténynek, hogy nevelője és házi tanítója Pruzsinszky József a nagyműveltségű jakobinus, akkor mindjárt világos lesz, hogy világnézete, a haladás iránti érdeklődése, a nép fele fordulására nem annak az eredménye, hogy „anyját rendkívül szerette s tőle tanulta el a munkás élet áldását s örökölte a meleg és mély kedély mindent szeretettel tekintő áldását“ — mint ahogy Ferenczi Zoltán ilyeszkiz bizonyítani. Noha minden életrajzírója megemlékezik Pruzsinszky hatásáról az író világnézetének kialakításában, mégis úgy látszik, hogy nem adják meg ennek a ténynek azt a jelentőséget, amelyet kétségkívül megérdemel. Igen naivul hangzik Ferenczinek egy másik megállapítása, mely szerint „a leglabancabb magyarban is van valami a kurucból“ s ezt ő elegendőnek tartja olyan egyéniség kialakulásához, mint Eötvösé. Az előbbiekből azonban nyilvánvaló, hogy az Eötvös-családban nem volt annyi „a kurucból“, hogy ilyen egyéniség alakult volna ki Pruzsinszky hatása nélkül; a Lilien-családban pedig természetesen még ennyi sem lehetett. Annál több volt azonban Pruzsinszkyban nemcsak a kurucból, hanem éppen a tudatos polgári forradalmárból. Pruzsinszky József 3 évet töltött a brünni börtönben a Martinovics-féle összeesküvés leplezése után. Noha részvételét nem tudták bizonyítani, de elítélték azon a címen, hogy tudott róla s nem jelentette fel. Pulszky Ferenc néhány érdekes anekdóta-szerű történetet örökít meg Pruzsinszky és Eötvös viszonyából, amelyek hitelességét semmi egyéb nem bizonyítja, mint az, hogy a kijelentések valóban jakobinusra vallanak. Pulszky említi, hogy Pruzsinszky sohasem vett részt a kastélyban rendezett estélyeken, noha mindig hivatalos volt azokra, de neveltjének ott kellett lennie, mert ez anyjának kifejezett kívánsága volt. Az estélyek után a fiú mindig beszámolt nevelőjének a hallottakról és történetekről s ilyenkor Pruzsinszky sohasem mulasztotta el, hogy ne adjon kimerítő és kiábrándító jellemzést egy-egy dicsőített vagy körülrajongott főúrról. Eötvös tehát már ekkor kezdett átlátni a főúri szalonok mesterkéltségén, képmutatásán, a főurak jellemtelenségén, és életük sivárságán, ürességén. Ezeket a tapasztalatait már a Karthausban, de regé-

nyeiben is felhasználja a főúri szalonok rajzában és a főúrak jellemzésében. Nevelője felvilágosítja családjá áruló magatartásáról is, sőt kiméretlenül leleplezi előtte azt is, hogy előreláthatólag ő is ősei nyomdokain fog haladni s nemzetének árulója lesz. Amikor állítólag a gyermek Eötvös azt kérdezte volna nevelőjétől, hogy valóban áruló-e a nagyapja, Pruzsinszky ezt felelte: „Az bizony, apád is az, s te is annak készülsz“. Ebben az időben valóban még magyarul is alig tudott a leendő magyar író. Ugyancsak Pulszky mondja el azt az állítólagos történetet is, hogy egyszer Pruzsinszky tanítványával a Vérmezőn sétált s megállt azon a helyen, ahol két gyalogút keresztben metszette egymást. Ekkor állítólag így szólt Pruzsinszky tanítványához: „Itt öt becsületes magyar hazafit végeztek ki; senki sem állított nekik emléket, de a nép lábai akaratlanul is keresztet tapostak itt a mezőn. Majd eljön az idő, amikor ezek az emberek is emléket fognak kapni, de ez az emlék egy akasztófa lesz, melyre fel fogják majd kötni az afféle embereket, amilyen egykor majd tebeled is lesz.“ Pruzsinszky azonban nemcsak ilyen kiméretlen és kissé durva nevelési módszerei, illetve eszközei voltak. Feljegyezték róla, hogy pl. az antik művészet szépségeit rendkívüli hozzáértéssel tudta feltárni tanítványa előtt s nem az iskolák formális módszerét alkalmazta, hanem igyekezett megszerettetni tanítványával a tudományokat és művészeteket. Amint látjuk, lehetetlen ezeket a körülményeket figyelmen kívül hagyni, amikor Eötvös jellemének, felfogásának kialakulását vizsgáljuk és műveit akarjuk megérteni. Bátran állíthatjuk, hogy világnézetének kialakulásában egyenesen döntő volt nevelőjének hatása és innen könnyebb lesz megértenünk azt az érdeklődést is, amelyet a franciaországi átalakulás iránt tanúsít már tanulóéveiben is, de később is, egészen külföldi útjáig.

Nem kétséges tehát, hogy a franciaországi polgári átalakulás iránti érdeklődést elsősorban Pruzsinszky ébresztette fel benne, de ez nem szűnt meg a nevelő közvetlen hatásának megszűnése után sem. Legnagyobb hatással később a júliusi forradalom híre volt rá. Ekkor már Pesten jogászodik és Szalay Lászlóval együtt figyeli az eseményeket. Erről a hatásról később Szalay László felett mondott emlékezésében emlékezik meg. Mintegy három és fél évtized távlatából így méri fel ennek a forradalomnak jelentőségét a maga generációjára: „A szabadság barátai egy új aera küszöbén látták magukat“... „talán soha esemény ily mély és általános hatást Európában nem gyakorolt, mint ez“. Legfontosabb azonban a következő megállapítás: „**Nemzedékünk ennek hatása alatt lépett az életbe**“. Nem kétséges tehát, hogy maga Eötvös is ennek az eseménynek hatása alatt lépett az életbe, — s ami egyelőre a mi szempontunkból még fontosabb — ennek hatása alatt indult el külföldi útjára. Nyilvánvaló, hogy a valóságban akarta szemlélni a polgári átalakulás eredményeit, áldásait, vagyis azt a fejlődést, haladást, amelynek Magyarországon ő is előharcosa akar lenni.

Mielőtt azonban külföldi utazásával s azzal kapcsolatban első regényével, a Karthausival, behatóan foglalkoznánk, ki kell térnünk röviden azokra az évekre is, amelyek ezt közvetlenül megelőzték, amikor éppen irodalmi munkásságát megkezdte. Írói pályafutását 1831-ben, tehát 18 éves korában kezdte, úgyszólván kizárólag hazafiúi felbuzdulásból. Erről ismét a már idézett emlékezésében mondja el, hogy az 1825-iki országgyűlés mozgalmának hatása külsőleg csak az irodalom terén nyilatkozott. Tudvalévő, hogy a forradalmi tette még nem jött el az idő s ez az országgyűlés csak a magyar nemesség legjobbjainak lelkiismeret-

furdalását fejezte ki. A cél ez volt: „Kötelességérzetére ébreszteni a nemzetet s biztosítani nemzetünket“. Ezért az ifjak nagy számban ragadtak tollat, hogy a nemzetet felrázzák tespedéséből. Nem vitatható, hogy erre a Zalán futása szolgáltatta a példát. Eötvös és társai is nagy buzgalommal vetették magukat az irodalmi munkásságra s — Eötvös szavai szerint: „naponkint három lyrai költeménnyel róttuk le a haza iránti tartózkodásunkat, óriási eposzokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákon kísérlettük meg ifjúi erőnket“. Ebből a felbuzdulásból születtek tehát Eötvös első lírai versei és drámái is. Részletesen ugyan nem foglalkozhatunk ezekkel a művekkel, de e körülmény említését fontosnak tartottuk azért, hogy lássuk, milyen célkitűzéssel kezdte meg irodalmi munkásságát, mert ez a cél lényegében később is változatlan marad. Legnagyobb műveinek megírására is rendszerint egy-egy konkrét politikai célkitűzés serkenti s erre igen könnyű lesz minden esetben rámutatnunk. Eötvös első műveiről különben Dobrolyubov találó szavaival nyugodtan mondhatjuk, hogy azok csak „jó szándékok, rosszul megvalósítva“ — mint minden olyan mű, amelyben szép gondolat van csupán, de művészet alig.

Atyja azonban nem írónak szánta fiát, hanem egészen természetesen életének, művének folytatóját szeretné benne látni, sőt mindannak elérését, amire ő nem volt képes. Meg is tesz mindent, hogy számára fényes politikai karriert biztosítson s azt kívánja tőle, hogy a hivatalban legalább fogalmazósáig vigye, azután pedig mint főnemes az országgyűlés munkájában vegyen részt. Az ifjú Eötvös azonban nem akar a kitaposott úton járni. Egy ideig ugyan hivatalnokoskodik a megyében, majd az udvari kancelláriában segédfogalmazó, végül fogalmazó lesz, de alig várja, hogy szabadulhasson innen. Ez végre 1836 őszén sikerül is neki s még ebben az évben külföldre utazik. Beutazza Svájcot, Németországot, Franciaországot és Angliát. Sajnos egyetlen szava sem maradt fenn sem levél sem napló formájában, amelyben közvetlenül számolna be külföldi tapasztalatairól, vagy a Karthausi keletkezésének körülményeiről. Itt ismét bizonyíthatatlan feljegyzésekkel kell beérnünk, amelyek hitelességét csak a logikus következtetés segítségével ellenőrizhetjük.

1.

Első jelentős irodalmi sikerét a Karthausival érte el, amelynek keletkezése külföldi útjával van kapcsolatban, s igen sok jel mutat arra, hogy erről az útjáról az akkori idők elterjedt divatja szerint útinaplót készült írni. Erre utal az a hír is, amely ebben az időben a lapokban megjelent, s amelyet Pulszky is említ „Életem és korom“ c. művében, hogy u. i., 1837-ben Eötvös „svájci útját írta éppen“. Itt persze másodlagos kérdés, hogy mi adhatta a közvetlen indítékot a mű megírásához; igaz-e, vagy nem, hogy hasonló történettel ismerkedett meg a karthausi kolostor bejáratánál, hogy a szerencsétlen ifjú rokoma elküldte-e neki az önvallomásokat, vagy sem. A Karthausi összes eddigi méltatói és ismertetői egyszerűen azzal magyarázzák a regény keletkezését, hogy Eötvös Franciaországban hallotta ezt a történetet s olyan mély benyomást tett rá, hogy regényt írt róla. Ha ezt így teljes mértékben elfogadnánk, tulajdonképpen az író szerepét az alkotó, teremtménye magaslátáról a reprodukáló színvonalára redukálnánk. Ezt elfogadni egyet jelentene Eötvös írói képességeinek és művészi fantáziájának lebecsülésével. Feltehető és elfogadható, hogy az ötletet valahol talán hasonló módon találta, de ez csak ötlet lehetett, s a regényt ebből

megérteni lehetetlen volna, ha figyelmen kívül hagynánk az akkori magyarországi helyzetet és az európaiakat is, valamint Eötvös viszonyát ezekhez. Ha azonban ezen az úton indulunk el a Karthausi magyarázása és megértése felé, akkor sokkal biztosabb utakon járunk, mintha megbízhatatlan feltevésekre alapozunk.

A francia forradalom utáni napoleoni háborúk idején a magyar birtokos osztályok és az osztrák gazdasági érdekeltségek közötti ellentétek háttérbe szorultak, de nem szűntek meg. Ez a két évtizedig tartó háborús korszak konjunktúrát jelentett a magyar mezőgazdaság számára, s az egyre növekvő terményszükséglet a termelés fokozásához vezetett. A magyar birtokos osztályok legfőbb kívánsága a hosszú, csendes háború és a tavaszi eső volt. Ez a konjunktúra azonban nem jelentette a felemelkedés útját, sőt mivel a háború idején a magyar főnemesség nagy mértékben bekapcsolódott az árutermelésbe és a termelést nagy mértékben fokozta, a termények és áruk szabad kivitele a háború után mindennél égetőbb követelés lett. A szabad kereskedelemnek azonban útjában állt az osztrák udvar s a magyar országgyűlés kérésére 1802-ben azt felelte, hogy a magyar gabona szabad kivitele esetén Bécs és Belső-Ausztria gabona nélkül maradna. Emellett a bécsi udvar politikai célkitűzése továbbra is az egységes monarchia megteremtése maradt, s a magyar nemesség alkotmányos jogainak fokozatos likvidálása állandóan élezte az udvar és a nemesség közti ellentéteket. A vármegyék megtagadták az adóbehajtást és az újoncozást s így került sor az 1825-ös országgyűlésre, amelyen a nemesség az abszolutizmus elleni küzdelmében maga lesz a reformok követelője. Egyelőre ugyan még nem vetődik fel a jobbágyfelszabadítás kérdése, csak a rendi alkotmány védelmezése és a szabad kereskedelem követelése, de innen vezet az út a polgári átalakulás szorgalmazásához és a nemzeti függetlenség követeléséhez, tehát az 1848-as forradalomhoz. Eötvös éberrel figyeli ezeket az eseményeket s ha tudjuk, mennyire lelkesedett már akkor a polgári átalakulásért, akkor világos előttünk az is, milyen illúziókat táplált a nyugati főleg a franciaországi átalakulással kapcsolatban. Ennek alapján az is érthető egyszerűen, hogyan hatott rá az, amit látott, mennyire sujtotta le az, hogy azokból az eszmékből kellett kiábrándulnia, amelyeknek zászlóhordozója akart lenni saját hazájában. Innen közelíthetjük meg pesszimizmusának kérdését, amely a „Karthausi“ c. regény legfontosabb kérdése. Ha ezt megértettük, akkor többé nem rejtély előttünk az egész regény és nem fogunk abba a hibába se beleesni, amelybe majdnem minden régi méltatója és bírálója esett, hogy az ú. n. „karthausi-hangulatot“ kizárólag az európai irányzatból vezessük le.

Világos, hogy ez a kiábrándulás nem kizárólag az ő egyéni élménye. Igaza van Péterfynek, amikor ezt a hangulatot összefüggésbe hozza azzal az általános kiábrándultsággal, amely ebben az időben Európa-szerte úrrá lesz a legmélyebben gondolkodó embereken s megteremti a szentimentális regényirodalmat. Ez azonban csak összefüggés és igen nagy hiba lenne a Karthausiban megnyilvánuló pesszimizmust egyszerűen Nyugatról átvett költői póznak tekintenünk. Ne felejtjük el, hogy Eötvös nem könyvek, nem az irodalom hatására lett pesszimista; ez nála nem ifjúi póz, vagy betegség, hanem közvetlen és személyes élmény s ezt igen fontos kihangsúlyozni. Ő maga látta a „a népet megvetve azoktól, kiket felemelt, a jogzarnokság helyett a pénz kegyetlen hatalmát, egyszóval

a nagy csalódást, mely egy nép reményét elvette“,¹ vagyis a feudalizmus kizsákmányolása helyén a kapitalista kizsákmányolást, amely nem enyhébb és nem humánusabb az előbbinél.

Ne álljunk meg azonban ennél az egyetlen bizonyításnál. Ha tovább elemezzük a Karthausit, különösen pedig Armand alakját és a szájába adott megállapításokat, akkor azt látjuk, hogy Eötvös mélyen elgondolkodott a kapitalizmus lényegén és rendkívüli éleslátással állapította meg azokat a sajátosságait, amelyek éppen a leglényegesebbek. Jól látja, hogy mivé lettek a felvilágosodás nagyszerű eszméi a kapitalizmusban. Az egyenlőség-ideál szertefoszlását pl. a következőképpen fejezi ki: „Reméltem egy világot, hol más nemes-levéltre nem leend szükségem, mint melyet isten lelkembe irt... s láttam egy nagy színházat, melyben egy fenséges jelenet után a szomorújáték tovább foly; melyben az új színészek nem éreznek többet az előbbieknél... régi fortélyaikkal gyakorolják nagy mesterségüket, a csalást...“² — állapítja meg Armand. Látja tehát, hogy a polgári forradalom nem vívta ki az egyenlőséget és szabadságot, nem szüntette meg a kizsákmányolást, csak a kizsákmányolókat változtatta s a kizsákmányolás formája. „Láttam az embereket — mondja tovább — e szorongatott sokaságot, mely között senki sem állhat a nélkül, hogy társát ne nyomná“. Azt is jól látja, mi a különbség a régi és mostani uralkodó osztály között, amilyen fontos volt előbb a nemesi címer, most ugyanolyan fontos a pénz. Az új uraknak „más címerük nincs, mint melyet 100.000 luisdorra nyomtak, ... kiknek történetét csak számokkal írhatná az utókor“, de azt is látja, hogy ezek az új urak „egy szép mult helyett az egész jelent magukévá tevék“. Különös részletességgel elemzi még a pénz hatalmát is a polgári társadalomban s megállapítja, hogy hatására az emberek kivették emberi mivoltukból s a század jelszava: „számolj s dolgozzál; a kor vallása: haszon.“³

Ha a Karthausi régi magyarózóit és értékelőit figyelmesen tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy valamennyien közel állnak az igazsághoz, amikor a mű fő problémáját keresik, de valahol mindig félresiklanak. Látják, hogy a pesszimizmus egyik legfontosabb kérdése a Karthausinak, azonban nem szentelnek ennek a kérdésnek elegendő figyelmet. Majdnem valamennyien kiemelik, hogy e regény Eötvös külföldi útjának és tapasztalatainak eredménye, hogy csalódása szülte ezt a regényt, amely annak következménye, hogy a polgári társadalomhoz fűzött illúziói a valósággal összeütközve szertefoszlottak. E megállapításnak azonban egyik sem adja meg a központi helyet a fejtegetésben és értékelésben, hanem valamennyien Gusztáv lelki betegségét igyekeznek lélektanilag megmagyarázni. Pesszimizmusát kizárólag fiatalos elkeseredéséből származtatják s ezt olyan általános dolognak tartják, amelyen minden ifjúnak át kell esnie olyanformán, mint a gyermekhimlőn. Ebben Péterfy Jenő megy legmesszebb, aki így érvel: „Kétszer tanuljuk ösmerni az életet. Először, midőn félreismerjük, azután midőn megismerjük; először a képzelet iskolájában, azután a férfias elme világánál.“⁴ Ilyen módon igyekeznek azután Péterfy egyszerűen a pszichológus jogariécével kiszámítani és megjelölni az emberi léleknek azt a „táját, hol ama keserűség terem, mely a Karthausi-hangulat egyik főeleme.“⁵ Ilyenformán,

1) Br. Eötvös József: A karthausi, ötödik kiadás (Révai), 1917, 82. oлд.

2) I. m. 46. oлд.

3) I. m. 46. oлд.

4) Péterfy Jenő: Összegyűjtött munkái, 1901, 2. oлд.

5) U. o. Péterfy Jenő összegyűjtött munkái, 1901, 2. oлд.

amint látjuk, Péterfynél teljesen elmosódik és másodlagossá válik a pesszimizmus oka, egyéni színezete, s a lényegében természetes jelen-séggé, illetve tünetté válik az ember fejlődésének bizonyos szakaszá-ban, amelyen mindenki szükségszerűen keresztülmegy. Ha tovább me-gyünk ebben az abszurd következtetésben, akkor odajutunk, hogy ezt a regényt akárki megírhatta volna fejlődésének ebben a szakaszában s maga Eötvös is — mondjuk — Ercsiben, anélkül, hogy Franciaországban járt volna. Péterfy szerint minden ifjú teremt magának álomvilágot a képzeletében, amelyhez képest a valóság „rideg, ellenséges, eszmeha-gyott.“ Ezek után nem is csoda, hogy ilyen megállapításra jut: „Gusztáv inkább a phantasia betege, mint a tapasztalásé“. És tovább: „Gusztáv beteg volt, mielőtt még a társadalom beteggé tette volna“.⁶ Mindjárt látni fogjuk, hogy Péterfy állításának az a téves alapja, hogy szerinte az ifjú akkor lép a társadalomba, amikor iskoláit elvégezte s önálló ember-ként az „életbe“ lép. Vajjon az egész nevelési rendszer — az iskolai ép-penügy, mint a házi — nem a társadalom irányítása és befolyása alatt áll-e? Ilyen értelemben Eötvös egyáltalán nem takarékoskodik a szavak-kal s részletesen megindokolja Gusztáv betegségét, mégpedig éppen ne-velésével, a nemesi életmóddal, nevelési rendszerének hibáival stb. Vi-lágos tehát, hogy Gusztáv nem született betegnek, hanem a társadalom tette betegé, már gyermekkorától kezdve helytelenül nevelve a csa-ládban és az iskolában egyaránt. Gusztáv még gyermekkorában elvesz-tette anyját s nevelése rideg és goromba atyjára maradt. Atyja nem fog-lalkozik vele eleget, s nem tudja megközelíteni a fiú, hogy felvilágosi-tásokat kérjen tőle olyan kérdésekről, amelyek érdeklik és amelyekről okvetlenül tájékozódnia kellene, hogy ne érje annyira csalódás az életben. Amint első lépéseit teszi a felnőttek társadalmában, mindjárt elszen-vedni első súlyos hajótörését, amikor szembekerül egy tipikus machia-vellistájával a kapitalista társadalomnak. Gusztáv tragédiájának oka, hogy nem ismeri az embereket, s hisz bennük. Péterfy itt azt kifogásolja, hogy Eötvös ezt a tragédiát a társadalommal igyekszik megindokolni, pedig a hiba egyedül Gusztávban van. Mi pedig azt állítjuk, hogy ebben az esetben Eötvösnek van igaza, nem Péterfynek. Dufey a kialakuló ka-pitalizmus új hatalmasának típusa, tehát a társadalom termelte ki s nevelte olyanná, amilyen. Neki Júlia nemesi nevére és hozományára van szüksége s ezért a célért mindent megtesz, de rútul cserben is hagyja Júliát, amikor a lányt kitagadja atyja s megfosztja nemcsak hozomá-nyától, hanem nevével is. (Júlia atyja u. i. közjegyző előtt kijelenti, hogy a leány nem törvényes gyermeke, s így nem tarthat igényt sem va-gyonára, sem nevére). Ez az ember, az új társadalom igazi hasznónél-vezője, a kapitalista társadalom tipikus alakja okozza egyszerre két ember tragédiáját: Júliáét és Gusztávét. Itt mindjárt, ki kell hangsúlyoznunk azt is, hogy Eötvös nem idealizálja a nemességet sem, s leleplezi a ha-talmas, évszázados családfával hivalkodó nemest is, aki Dufeyt nem jel-lemtelensége miatt gyűlöli, s leánya kezét nem azért tagadja meg tőle, mert boldoggá akarja tenni, hanem csak azért, mert új nemes volt, régi intőzőjének fia. Ugyancsak ezért jó szemmel nézné leánya házasságát Gusztávval, mert Gusztáv régi nemesi családból származik — persze, azt nem képes meglátni az apa, hogy leánya Gusztávot inkább csak szánja, sajnálja, mint szereti. Eötvös ítélete nem kétséges: egyaránt el-itéli a régi és új rendszer urait s látja, hogy amennyire fontos Du-

⁶) I. m. 4-5 old.

feynek a pénz, ugyanolyan fontos Júlia atyjának a származás — mind-egyik egyformán figyelmen kívül hagyja az érzelmeket, vagyis az emberek egyéniségét.

Gusztáv második szerencsétlensége már sokkal kevésbé indokolt. Megismerkedik u. i. fogadásból egy szegény árva varrólánnyal s joghallgatónak öltözve sikerrel elcsábítja. (A fogadás szerint u. i. hat hónapon belül el kell vinnie magával egy orgiára, s akkor nyeri meg a fogadást). Gusztáv azonban időközben szerelmes lesz a leányba, aki valóban minden számítás nélkül, önzetlenül szereti, s Gusztáv hiszi, most találta meg élete célját. Gyanakvása folytán azonban fokozatosan kiábrándul Bettyből és csak későn győződik meg annak nemeslelkűségéről és állhatatosságáról, csak halálos ágyán találkozik majd vele újra. Ekkor azonban már késő, Betty meghal s Gusztáv többé nem teheti jóvá hibáját. Ezt a tragédiát, amennyiben egyáltalán indokolja az író, ismét kizárólag a társadalommal igyekszik magyarázni, noha ennek ezen a helyen sokkal kevesebb alapja van, mint Gusztáv előbbi tragédiájában. Erről azonban később szólunk részletesen, amikor Eötvös esztétikai felfogását ismer-tetjük, s amikor ezekre a következtelenségekre is részletesen ki fogunk térni. Egyelőre csak annyit erről a kérdéstről, hogy Gusztáv ebben az időben, amikor Betty elcsábítására fogadást tesz, züllött nemesi származású ifjak társaságába vegyült, miután a politikai karrierből is kiábrándult. Ezek az ifjak kergetik ebbe a szerencsétlenségbe. Jegye-zük meg, hogy e társaság tagjai is valamennyien a társadalomból me-nekültek ebbe az életmódba. Különböző tragédiák züllesztették őket ebbe a mocsárba, de minden tragédiának egyetlen közös alapja a ne-mesi társadalom helytelen nevelési rendszere, a nemesek erkölcstelen és léha életmódja.

Érdeemes lesz ezen a helyen tüzetesebben megvizsgálnunk Eötvös felfogását, véleményét a nemességről. Ebből két dolgot láthatunk meg egyszerűen. Először is azt fogjuk látni, hogy ezzel a véleménnyel teljes mértékben megindokolja — mégpedig társadalmilag és nem lélektanilag csupán — Gusztáv betegségét — persze tragédiáját is csak egészben, véve és nem minden részletében. Másodszor ebből a felfogásból meg fogjuk látni azt is, miért érdeklődik oly nagymértékben a polgári átalaku-lás iránt, mennyire kiábrándult a nemességből s a nemesi életformából. Noha itt betű szerint a francia nemességről beszél, egyáltalán nem lesz nehéz felismernünk a magyar nemesség néhány tipikus jellemvonását sem, sőt állíthatjuk, hogy itt elsősorban a magyar nemességről mond ítéletet, hisz tudvalévő, hogy azt ismerte legalaposabban s nem más, mint Pruzsinszky nyitogatta az ifjú szemeit, hogy a látszat, a felszínes fény mögött meglássa a lényegét, a sivárságot és kétségbeejtő züllöttsé- get. Ha tisztában vagyunk Pruzsinszky hatásával, teljesen érthetők lesznek előttünk Eötvösnek, az ifjú főnemesnek, az áruló ősök utódjá- nak azok a meglátásai és lesújtó ítéletei saját osztályáról, amelyek a ne-mesi életforma teljes csődjének meglátásáról tanúskodnak. A regény XL. fejezetében részletesen elemzi a nemesség életmódját, amikor Gusztáv Júliától való elszakadása után Párisba megy és maga is bekapcsolódik a szalónok életébe, Páris legfelsőbb köreinek társaséletébe. A primitív, természetes életmód dicsőítése közben szinte tanácsot ad, hogy senki ne kívánozzék ebbe a társaságba, amelyet a hegy csúcsához hasonlít, „ahol örök tél uralkodik s minden fény, mely körülötted ragyog, csak

arra int, mi terméketlen téren állsz.⁷ Elmondja azután, hogy milyen túlekedés folyik e társaságba való bejutásért, ahol pedig „belépted pillanattól másnak nem örülsz, mint azon pillanatnak, melyben e tolongásból szabadulnod lehet.“⁸ Tulajdonképpen neveltségnek látszik ez az egész, hisz magában véve nem látszik tragikusnak, ha a társadalomnak egy ilyen parányi része bohóckodik, talán nem is veszedelmes ez a társadalomra nézve. A társaság csillagai nem azok, akik legtöbbet érnek, tudnak, hanem akik legtöbbnek tudnak látszani. Cselekvésük és viselkedésük vezérével nem tett, hanem az, hogy elkerüljenek minden olyan tettet, amely az illedelmet és a szokásokat sértené; azok a legnagyobb tekintélyek, akik „soha ostobaságot nem mondanak, mert soha szó nem hangzik szájukból, melyet maguk gondoltak ki“.⁹ Látja azonban, hogy ez önmagában csupán neveltség, de egy kór tünete, ami mellett nem lehet gondolkodás nélkül tovább menni. Nemcsak szatirába kívánczik ez, mert „e hobócságok alatt egy mély erkölcsi romlás rejtezik.“¹⁰ (Kiemelés tőlem, J. G.) Látjuk tehát, hogy Eötvös mélyen elgondolkodott a nemesi társadalom pusztulásán s megállapítja, hogy a társaséletben megnyilvánuló „bohócságok“ tulajdonképpen mélyről erednek, az osztály teljes bomlásának következményei és külső megnyilvánulásai. Ilyennek rajzolja tehát azt a környezetet, amelyben Gusztáv nevelkedett s így indokolja meg lelki betegségét is abból a nevelésből, amelyet ilyen beteg társadalmi osztály nyújthat s amit Eötvös egyszerűen „szobadreszszúrának“ nevez.

Nem lesz felesleges ezután leszögeznünk, hogy Eötvös a nemesi életforma csődjét ilyen pontosan átlátva és szinte személyesen átélve szinte menekül a polgári életformába. Ott keresi a kivezető utat ebből a helyzetből. Pesszimizmusának éppen az az oka, hogy franciaországi utazása folyamán abból a polgári társadalomból kell kiábrándulnia, amelyet eddig idealizált, amelyet egyetlen kivezető útnak tartott az emberiség felemelkedése felé, amelybe — mint mondtuk — menekülni igyekezett. Ezért teszi fel mintegy magának a kérdést: „vajon lehet-e még remélnünk?“ s megállapítja, hogy a nemzet új vezető osztálya, a polgárság „törpe faj“, amely nem képes megszüntetni az emberiség szenvedéseit, mert „beszél, hol cselekedni, szerez, hol áldozni kellene“. Nagyon helyesen látja, hogy „a világ nem állhat meg egy fél igazságnál, azt birnia kell egészen, vagy egészen lemondani róla“. Szinte segélykérőn kiált fel kilátástalanságában: „Egy meggyőződés kell századunknak!“ Eötvös azonban ezt a meggyőződést a Karthausi írásakor természetesen nem találta meg s éppen ez a kilátástalanság, ez a bizonytalanság a **magyarázata és a fő forrása pesszimizmusának**, amely e művének alapangulata. Ez a pesszimizmus azonban nem teljesen azonos a nyugati „világfájdalom“ érzésével s még ez a helyzet sem lesz képes Eötvöst embergyűlölővé tenni, még ezek után sem vesztí el teljesen az emberiség jövő fejlődésébe vetett hitét. Világos, hogy e hitnek nagyon mélynek és sziklaszilárdnak kellett lennie, hogy meg ne semmisüljön ilyen súlyos csalódások csapásai alatt.

A Karthausi több ismertetője és méltatója Eötvösnek hibájául rója fel „hogy Gusztáv ismét olyan tehetetlen, hogy nem tud Armand mód-

⁷) I. m. 279. old.

⁸) I. m. 281. old.

⁹) I. m. 396. old.

¹⁰) I. m. 282. old.

jára visszavonulni a társadalomtól és saját kicsiny körének élni. Mindezek nem látják meg, hogy Gusztáv lelki alkata s egész egyéni sorsa nem teszik ezt számára lehetővé. Ő jól látja, hogy számára nincs többé hely a társadalomban s ezért is vonul ki belőle végérvényesen a kolostorba. Meggyőződött róla, hogy „a diadalíven nincs hely új neveknek, s korunk, a legnagyobb század utódja csak arra derült fel, hogy a nagy emlékekről letörölje az írást, nem, hogy újat írjon rájuk“.¹¹ Itt tehát Eötvös ugyanazt a problémát látja meg, amelyet a század legnagyobb nyugati írói is megláttak és ábrázoltak: hogyan válik egy egész nemzedék szinte feleslegessé, amely a nagy forradalmi korszak szülte és neveltje, amely nagy tettekre érzi magát hivatottnak, de e tettekre nincs többé szükség; a nagy tettek kora elmúlt s a forradalmi korszak lezárulása után átvették az uralmat (Franciaországban éppen a júliusi forradalom után) a kapitalizmus igazi haszonélvezői, az a „törpe faj“, amelynek „vallása a haszon“. Eötvös azonban nemcsak ezt a tipikusan nyugateurópai problémát tárja fel és ábrázolja Gusztáv, főleg pedig Armand sorsában, hanem azt is, hogyan hat mindez a magyar nemesség egyik legjózanabb gondolkodású, leghaladóbb fiára, aki mint mondtuk — illúziókat táplált a polgári átalakulással kapcsolatban. Ez az, ami a művet magyarrá teszi, s amibe különbözik is a hasonló tárgyú és hangulatú nyugateurópai művektől; aminek következtében nem lehet egyszerűen utánzatnak tekinteni, hanem a magyar nemesi ifjúság gondolkodását visszatükröző fontos kordokumentumnak.

A regényben több indokolatlan fordulatot is találunk és egyik ilyen a mű befejezése is. Ezt általában nehezen tudják megérteni, mert a családok egész sorozata után, amelyek Gusztávot érik, alig lehet egyébbel megindokolni Gusztáv megnyugvását, mint az írónak az emberi társadalom jövőjébe vetett mély hitével. Eötvös Gusztáv csalódását önösségével igyekszik megindokolni s ezt bírálói is szóról szóra átveszik és megállapítják, hogy halála előtt azért tud megnyugodni, mert legyőzte az önösségét. Armand rezignációs álláspontja és Gusztáv halála előtti megnyugvása valamint a társadalomból való önkéntes száműzetése között csak annyi különbséget látnak, hogy Gusztáv meghal s ezért nem követheti Armand példáját. Tudnunk kell azonban, hogy Eötvösnek Gusztáv sorsának ilyen irányításával más célja volt, hisz éppen úgy kezében volt Gusztáv sorsa mint Armandé, s csak rajta múlt, hogy rezignálással vagy halállal fejezze be életét. Ezek a kritikusok nem látják, hogy Eötvös nem is fejezhette be máskép a regényt és Gusztáv sorsát, hogy éppen azzal követte volna el a legsúlyosabb hibát a következetesség ellen, ha úgy tett volna, mint ők képzelték: kibékítette volna Gusztávot a társadalommal. Gusztáv még a társadalom peremén sem élhetne, mint Armand, ő csak élő halott lehet a kolostorban, vagy pedig igazán meghalhat. Hogy a regény utolsó fejezete nincs összhangban az egészszel, az bizonyos s nem szorul bizonyításra. Az a Gusztáv, aki annyit csalódott, vigasztalja az embereket s megnyugszik sorsában és az emberiség jövője boldogságáról mond jóslatot. Ezt csak úgy érthetjük meg, ahogyan Ferenczi Zoltán igen helyesen értelmezi: „Nem az emberiség földön való életének hiú volta, hanem csak ez egyetlen állapota fölöött tart itéletet“. A mű utolsó lapjain nyíltan is kimondja fő mondani-valóját, elmondja, mi indította művének megírására. Művét az ifjú ge-

11) l. m. 106. old.

nerációhoz intézi tájékoztatóul, tanácsképpen, hogy ilyen tapasztalatok birtokában ne jussanak az ő sorsára, helyesebben Gusztáv sorsára. Tanulják ismerni az embert, tudniok kell, hogy vannak rossz, de jó emberek is és ezért érdemes élni. Az ifjak feladata szerinte „fáradni, hogy a jövő kor boldogabb legyen“. Végül így fejezi ki az emberiség jövőjébe vetett hitét: „Oh, az emberi nem el fogja érni céljait!“ Ez természetesen csak hit Eötvösnél s ez a „csak“ azt jelenti, hogy e hite nem eléggé konkrét, e boldogulás útját még nem látja, s ezért nem látszik a regény eseményei alapján indokoltnak ez a hit sem Gusztáv jelleme, sem az egész ábrázolás alapján. Ez a hit tehát ismét Eötvös személyes mondanivalója, s ezt elmondja, tekintet nélkül arra, hogy ez összefüggésben van-e az előbbiekkal vagy sem. Maga az a tény azonban, hogy ez a hite megvan Eötvösnek, s hogy ez a hite ilyen erős, igen fontos, mert aligha tudnánk megmagyarázni enélkül Eötvös további irodalmi és politikai munkásságát a polgári fejlődés érdekében. Ez a hite pedig féltve őrzött kincse maradt élete végéig, amelyből szinte félt kiábrándulni. Erre maga derít fényt igen érdekesen éppen a Karthausiban, amikor arról beszél, hogy Amerikába nem mer elmenni, nehogy abból is ki kelljen ábrándulnia, nehogy „mit oly szépnek gondolok, meglátva, mint minden egyéb, elvesztse fényét előttem“.

2.

Ha most az elmondottak alapján meg akarjuk jelölni a Karthausi helyét a magyar irodalomban, s meg akarjuk állapítani értékeit és fogyatékoságait, akkor ismét végletszerű megállapítások között kell megkeresnünk az igazságot. Igen érdekes lesz szembeállítanunk Péterfy és Ferenczi megállapításait. Péterfy egyszerűen ledorongolja a művet s így szól róla: „krónikus szívbajban szenved a könyv... , amelyben szenvedő lesz minden, az erény, a bűn s végre az olvasó, midőn az ötszázalpnyi vallomásokon áthatolt“. Ezek a megállapítások kétségkívül abból származnak, hogy Péterfy kizárólag a mű szerkezeti és stílusbeli sajátságait teszi vizsgálat tárgyává — egyszóval formai sajátságait — s figyelmen kívül hagyja a mű összes egyéb értékeit, amelyek mellett természetesen amő fogyatékoságok is megtalálhatók, amelyeket ő megállapít. Péterfy nem látja meg a legfontosabbat, hogy a **Karthausi a kiábrándulás-regénynek egyik tipikus magyar példája**, amely nemcsak az általános európai hangulat magyarországi megszólaltatója, **hanem ennek az általános hangulatnak magyarországi visszhangja is a polgári társadalomért vívott küzdelemnek ebben a konkrét szakaszában, az 1830-as években**. Éppen ez a magyarázata annak, hogy ez a regény, amelybe Péterfy szerint belebetegszik az olvasó, míg áthatol rajta, olyan népszerű volt a 30-as években Magyarországon. A legolvasottabb könyv volt s ilyen általános irodalmi sikert nem jegyeztek fel Magyarországon a „Zalán futása“-nak megjelenése óta. Amint tarthatatlan Péterfynek ez a végletszerű megállapítása, — mint látni fogjuk — ugyanilyen tarthatatlan Ferenczi megállapítása is, aki a mű tartalma ismertetése és elemzése után megállapítja, hogy „nem szükséges a kritika kicsinyességével szerkezeti és egyénítési hibákat keresni“ benne. Felesleges is hangsúlyoznunk, hogy mennyire fontos a művek szerkezeti és egyéb formai fogyatékoságait elemezni és megállapítani, de mivel ezt már eddig is sokan és helyesen meglátták, sőt ki is fejtették, e tanulmányban csak hivatkozni fogunk ezekre és több figyelmet szentelünk e hibák okainak fel-

tárására, mintsem azok felsorolására. Ezt fontosabbnak is tartjuk, mert itt tulajdonképpen Eötvös esztétikai felfogását fogjuk a marxi esztétika szempontjai szerint elemezni és értékelni, s ezt a munkát még nem végezték el, míg a felsorolásban okvetlenül ismétlésekbe is kellene bocsátkoznunk.

Az összes bírálók szinte egybehangzó véleménye, hogy a mű legfőbb hibája az egyhangúság, a vontatottság, a kevés cselekmény stb. Valóban nem éppen kis teljesítmény — különösen a mai olvasónak — végigolvasni ezt a regényt, amelyben néha egy-egy hasonlat néhány oldalra terjedő körmondatból áll, s az olvasó gyakran elfelejti, milyen lelki állapotot is akart az író a hasonlattal kifejezni, sőt gyakran vissza kell lapoznunk, hogy megértsük az egészet. Ennek oka az, hogy az író e hasonlatokban mondja el a maga véleményét bizonyos dolgokról, ezek a „kitérések“ nehezítik meg az olvasást, s ezek az író szempontjából gyakran fontosabbak is önmagukban, mint amit tulajdonképpen ki kellene fejezniök. Ezenkívül rendkívüli bőbeszédűség jellemzi a művet, különösen az alakok jellemzésében. Ez a bőbeszédűség természetesen nem jelent egyet a pontossággal, sőt az alakok körvonalainak, jellemvonásainak elmosódásához, elhalványodásához vezet. Eötvös körmondatait sokan elemezték már és meg is állapították, hogy azok különös idegenszerű ízt adnak stílusának, de nem képes tőlük szabadulni, talán ez még a német nyelv állandóan jelenlevő hatása nála, hisz tudjuk, hogy tanulóévei idején még nem tud jól magyarul s később is igen sokat tartózkodott anyai nagyszüleinek birtokán, ahol természetesen németül folyhatott a társalgás, hisz anyja sohasem tanult meg magyarul. Alakjairól azt mondja Péterfy, hogy „ködös typosok s nem egyének“. Péterfynek ehhez a megállapításához talán csak annyit fűzünk hozzá, hogy alakjai nem typosok s éppen azért nem is egyének, mert a típus, tudvalévő, egyesíti magában az egyénit és általánost — no de ezen a helyen nem fejthetjük ki a típus fogalmát. Helyesen állapítja meg továbbá, hogy figurái hasonlóságot a meduzához, nincs határozott körvonaluk, átgyűrűznek egymásba: Gusztáv Armandba, Armand Arthurba, Arthur újra Gusztávba stb. Álljunk meg azonban a jellemábrázolásnak, jellemformálásnak és fejlesztésnek egy másik sajátosságánál. Figyeljük meg, milyen következtelen Eötvös ebben a kérdésben. Szinte megfoghatatlan, hogy Gusztáv, aki előbb olyan naivul viselkedik Júliával szemben, hogy noha sejti Dufey-jel való viszonyát, mégis majdnem tudatosan áll be levélhordójuknak, hogy saját szerencsétlenségét elősegítse. Ugyanez a Gusztáv röviddel ezután egy szegény, szép és erényes munkás lány elcsábítására tesz fogadást, akár egy versenyparipára. Természetesen érthető a jellemnek bizonyos alakulása, fejlődése, s itt is érthető volna, ha az író megindokolná azt. Gusztáv u. i. mint már említettük — Arthur révén egy alvilági társaságba kerül, amelynek tagjai cinikusan, sárral dobálnak minden emberi eszményt, becsületet, erényt, erkölcsöt stb., csak saját aljas vágyaikat igyekeznek kielégíteni. Ezek az emberek már annyira elromlottak, annyira belefásultak az élvezetek hajhászásába, hogy normális ingerek iránt érzéketlenek s ezért szinte abnormális **tobzódások**, különböző erotikumok szükségesek számukra. Gusztáv valóban ezek között él, amikor a fogadásba belemegy, de ő nem változott meg közöttük — ezt az író is hangsúlyozza —, sőt sajnálkozik felettük, vagy nem ritkán egyenesen ellenséges magatartást tanúsít irántuk. Ezért indokolatlan tehát e tette Gusztávnak, sőt még ezután is van kiút számára ebből a helyzetből. Betty u. i. megtudja, hogy Gusztáv nem joghallgató,

hanem gróf, s mégis mellette marad, mert szereti. Ebből nyilvánvaló, hogy akkor sem idegenedne el tőle, ha megtudná, hogy milyen aljas céllal közeledett hozzá. Azt kell éreznünk ennél a fordultnál, hogy az író úgyszólván keresi a fájdalmat, a tragikumot, s csak azért is elküldi Gusztávot és Bettyt a tivornyára, hogy újabb tragédiába kergethesse a hőst, hogy ezt a tragédiát legalább némiképpen megindokolja. Kétségtelen célja az írónak, hogy a tragédiák halmozásával az olvasóban is olyan hangulatot keltsen, amilyen rajta lett úrrá ebben az időben. Ugyanilyen következetlenséget tapasztalhatunk Júlia sorsának rajzában is és jellemének változásában. Júlia a regény elején az erény megtestesítője, aki azért nem megy Gusztávhoz feleségül, mert nem akar hűtlen asszony lenni, a regény végén pedig egy herceg kitértett szeretője. Nem eléggé alapos indokolása ennek Dufey viselkedése és Júlia aggodása gyermekének sorsa miatt, hisz előbb már megpróbálta a szegény és becsületes életmódot és ebbe mindig visszatérhetett volna. Az író azonban így akarta érzékeltetni a polgári átalakulás következményeit, azt hogy a pénz behatolt a férfi és nő viszonyába is és ennek következtében még ilyen ideális jellemzők is prostituálódhatnak, mint Júlia abban a társadalomban, „ahol a szerelem szerencsejátékából rég üzletjétkkává vált”. Eötvös mondanivalója kétséget kizáróan igaz, azonban ez az igazság nem következik eléggé logikusan az ábrázolásból, tehát részleteiben ez az ábrázolás eltér az igazságtól. A mű legvonzóbb női alakja — vagy talán mondhatnánk, hogy általában legvonzóbb alakja — Betty, akinek jellemét a legkövetkezetesebben vezeti az író és legtöbb szeretettel, akiből nem kell kiábrándulnunk. Mindezeket a fogyatékoságokat csak úgy érthetjük meg, ha röviden ismertetjük Eötvös esztétikai nézeteit és rámutatunk arra a következetességre, amellyel e felfogását igyekszik megvalósítani s akkor meglátjuk azt is, hogy éppen ebből a következetességből magyarázható meg következetlensége az ábrázolásban.

Esztétikai felfogását — amennyire ez már a Karthausi írásakor kialakult benne — Victor Hugoval foglalkozó két tanulmányában fejtette ki. Eötvös a harmincas években sokat foglalkozott Hugoval s költészetében a klasszikus iskolával szembe forduló romantikus népi-nemzeti irányzat győzelmét üdvözölte. Ezt így fejezi ki: „Az akadémiának valának költői, a népnek nem vala; szüksége vala költőre s Hugo Victor támadott”. Mivel egyebekben is magáénak vallotta Hugo célkitűzéseit és eszméit, de művészi módszerét is, elhatározta, hogy Magyarországon is megismerteti és terjeszti műveit. Ezért lefordította „Angelo” c. drámáját. Ez a fordítás igen gyenge s arról tanúskodik, hogy Eötvös nincs tisztában a drámai nyelv követelményeivel, főleg e nyelvezet rövidsége ellen vét, de a fordításhoz írt előszava igen fontos és érdekes, mert — noha az alig 22 éves ifjú, a leendő író első irodalmi tanulmánya ez — mégis pompásan rögzíti az író esztétikai felfogását, nézeteit az irodalom társadalmi funkciójáról stb. fejlődésének ezen a szakaszán. A másik értekezés két évvel később, 1837-ben jelenik meg az „Athenaeum”-ban „Hugo Victor mint drámai költő” címen. Eötvös már ekkor tudatos ellessége a l'art pour l'art-izmusnak s kimondja, hogy „az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása az, mi után a jobb író fárad, mert nemcsak mulatni (mulattatni — J. G.), tanítani is hivatása”. Azt vallja, hogy a művészet sokkal magasabb, szentebb valami, minthogy önmagáért való lenne, minthogy cél lenne önmagában. Hugo Victort éppen azért tartja nagyinak, mert „Nem tetszeni, használni vala célja, neki nem cél, hanem eszköz volt a költészet”, melyét használt, hogy népét erő-

sítse". Ezután Hugo egyik legfőbb érdeméért emeli ki, hogy nem riad vissza a népszerűségtől, nem az akadémikusokra akart hatni, hanem a népre. Ez pedig Eötvös szerint igen jelentős dolog, mert szerinte „Mind den poézis a népből ered, s csak míg vele összeköttetésben marad, amíg rá hat... , addig érdemli meg azon fenséges állást, melyet elfoglal". Az olyan költők pedig, akik „tisztább légből emelkedve az alatt álló emberiségre lenéznek", akik tehát elefántcsonttoronyba zárkóznak s a néppel nem törődnek, azokat „csodáljuk, ez úgyis egyetlen jutalmuk". Figyelemre méltó emellett még az is, ahogyan az irodalom fejlődését látja. Szinte meglepő az a dialektikus felfogás, amelynek segítségével bámulatos tisztánlátással állapítja meg, hogy a régi és új harcában mindig és szükségszerűen győzedelmeskedik az új. Ezt ugyan az irodalomra érti, de általános történelmi példával támasztja alá: „... ha visszatérünk a küzdés epoháira, az újat találjuk mindig győzve a régiben... mert új, s mint olyan az élet csíráját éppen úgy hordja magában, mint a régi a halálát". (Kiemelés tőlem — J. G.) Amint látjuk, Eötvös esztétikai nézetei bizonyos rokonságot mutatnak a marxi esztétikával is, de írói gyakorlata azt mutatja, hogy az irodalmat túlságos tudatossággal degradálja a politikai küzdelem közönséges fegyverévé. Szinte lépésről-lépésre nyomon követhetjük későbbi regényeiben (főleg a „Falu jegyzője" és „Magyarország 1514-ben" c. regényeire vonatkozik ez) a politikai és irodalmi munkássága közötti szoros összefüggést annyira, hogy pontosan meg tudjuk állapítani, melyik regénye milyen konkrét politikai célkitűzés szolgálatában áll. Írói célkitűzése ezért — mint említett tanulmányaiból kitérünk — nem az objektív valóság művészi visszatükrözése lesz, hanem a nép oktatása, nevelése és esetleg megnyerése, illetve sorompóba állítása bizonyos konkrét politikai célok elérése érdekében. Amikor tehát Eötvös azt mondja, hogy „csak az, ki egészen korában élt, ki korát megérté, az hathat", akkor ezt nála úgy kell értenünk, hogy az írónak nem azért kell okvetlenül értenie korát, hogy művészi eszközökkel visszatükrözhesse azt, hanem hogy hathasson rá. A marxi esztétika szerint pedig az objektív valóság művészi visszatükrözése okvetlenül hat is a társadalomra, a népre, míg ha az író legfőbb célja, hogy haszon, még nem bizonyos, hogy a valóság visszatükrözését adja és hat is. A nagy írók művészi gyakorlata éppen azt bizonyítja, hogy az a mű, amely művészi tükröződését adja a társadalomnak, néha az író akarata ellenére is hat, vagy ellenkező hatást vált ki, mint ami az író szándéka volt, míg a szép és logikus gondolat önmagában még nem művészet, akkor pedig nem hat olyan értelemben, ahogyan a művészetnek hatnia kell. Ezért Eötvös is sokkal kevésbé hatott korára és a mi korunkra is ezzel a művészi módszerével, mintha kizárólag a valóság visszatükrözését tűzte volna célul maga elé. Ez a törekvés a magyarázata annak, hogy a regényben annyi kitérést és elmélkedést találunk, amelyek nincsenek mindig összefüggésben a tárggyal, de ez a magyarázata annak is, hogy az író nem egy esetben szinte erőszakot követ el hősein és a valóságtól eltérően alakítja tetteiket, vagy jellemüket, csakhogy eleve elgondolt mondanivalóját és meggyőződését igazolja. Így érthetőek meg tehát a Karthausiban található indokolatlan fordulatok, kitérések, következetlenségek és az összes többi szerkezeti és formai fogyatékoságok.

Kétségtelen, hogy ezek a fogyatékoságok elvonnak a mű értékéből s nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy ma már a Karthausi néhez olvasmány, de ha a haladó gondolkozású magyar nemesi ifjúság

felfogását akarjuk megismerni, amely egyáltalán nem jelentéktelen a magyar polgári forradalomnak ebben az előkészítő szakaszában, s egyáltalán a forradalomnak ezt az előkészítő szakaszát, akkor aligha találhatunk alaposabb és kimerítőbb ábrázolást másutt, mint éppen a Karthausiban.

Feketics, 1952. július 28-án.

Juhász Géza

Itthon maradjatok

(Aleksa Santic „Ostajte ovdje“)

Maradjatok itthon, idegen ég napja,
Úgy, ahogyan ez süt, nem melegít majd ott,
Keserű a kenyér minden kis falatja,
Ahol nem találunk egy rokont, barátot.
Vajh' ki talál jobbat, saját szülőjénél,
És ez a föld itten, ez a ti szülőtök,
Tekintsetek jól szét, a karsztnál, a völgnél,
Hol számtalan sírban fekszenek az ősök,
Kik ezért a földért harcoltak s megvédték.
Öbennük lássátok példaképeteket!
Itthon maradjatok, és ezért a földért
Adjátok ti oda, izzó véreteket.
Mikor az ősz karja, mint egy jeges kasza,
Árva faág zöldjét, durván lekaszálja,
Nélkületek ilyen lenne csak a haza,
Mert a szülőföld a fiát visszavárja.
Ne engedjétek meg, hogy a könnye hulljon,
Térjete ti vissza, áldott kebelére,
Ki-ki azért éljen, hogy egyszer meghaljon.
Az ő völgyében, igaz dicsőségre,
Benneteket szeret, ismer itt mindenki —
Jobbak barátok közt, a meztelen karsztok —
De ismerni nem fog, titeket ott senki,
Sok virág lesz talán, de idegen arcok.
Itthon kezét nyújtja minden ember néktek,
Idegen világban csalódás lesz résztek,
E karsztokhoz fűznek összes köteleékek,
A neved, a véred, nyelved, a festvérek.
Itthon maradjatok, idegen ég napja,
Úgy, ahogyan ez süt, nem melegít majd ott,
Keserű a kenyér minden kis falatja,
Ahol nem találunk egy rokont, barátot.